

K VÝSKUMU PREDSTÁV O KATEGÓRIÁCH

MILAN BURICA, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

Pri analýze problematiky filozofických kategórií sa rieši celý komplex najrôznejších otázok. Pripomínáme, že v existujúcej filozofickej literatúre o tejto téme sa nemalá pozornosť venuje genéze učenia o kategóriách, v súvislosti s ktorou sa analyzujú jej predpoklady, zárodoky rôznych pohľadov a prístupov ku kategóriám [ontologický, gnozeologický a i.], realizujú sa ich lingvistické a logické výskumy, skúmajú sa rôzne ich aspekty (pružnosť, príbuznosť a pod.), prínos jednotlivých mysliteľov do rozvoja učenia o kategóriách, hiáty a nedostatky ich koncepcií atď. V našej štúdii si všimneme, ako sa v dejinách domarxistického filozofického myslenia v hlavných črtách formulovali niektoré otázky tejto problematiky.

*

Pokiaľ ide o niektoré stránky genézy učenia o kategóriách, treba povedať, že už v Aristotelových prácach vystupujú kategórie i v ontologickom i v gnozeologickom zmysle. Teda autor považoval kategórie nielen za logické formy poznávacieho subjektu, i keď pritom tieto formy nechápal v duchu subjektívneho idealizmu, ale aj za všeobecné formy bytia, t. j. za všeobecné určenia samých objektov, hoci ich heglovsky nestotožnil so samým bytím. A tak pre neho základnými momentami určenosti bytia sú najvšeobecnejšie druhy, t. j. najvyššie rody súcna a základnými pojmami zasa najvšeobecnejšie pojmy, t. j. najvyššie rody vyslovenia, pomocou ktorých vyslovujeme toto súcno a jeho objekty, pretože vyslovenie súcna je niečo iné ako súcno. (1, s. 67) Prítom každá Aristotelova jednotlivá vec [prvá substancia] spája v sebe všetky rody bytia, ktoré práve preto sa o nej môžu vysloviť (vyjadriť). A tak disponuje svojou podstatou [druhá substancia], kvantitou, kvalitou, svojím vzťahom k iným veciam atď. až po desiaty rod [kategóriu].

Pravdaže, podľa Aristotela sa logický proces realizuje od menej všeobecných pojmov k všeobecnejším pojmom a završuje sa kategóriami. Nižšie pojmy sa majú k vyšším ako druhy a rody, t. j. druhové pojmy sú podriadené rodovým pojmom ako všeobecnejším teoretickým určeniam.¹ Prítom pojmy podriadené tomu istému rodovému pojmu sú totožné, kongruentné podľa rodu, podobne ako pojmy podriadené tomu istému druhu sú identické podľa druhu. No daný pojem môže byť [za určitých podmienok] súčasne tak druhovým, ako aj rodovým, v závislosti od toho, voči akému pojmu sa skúma. Samozrejme tieto typy pojmov odrážajú reálne väzby, ktoré existujú medzi objektívne existujúcimi prírodnými a sociálnymi rodmi a druhmi, teda zobrazujú kvalitatívne špecifické stavy hmoty a nie sú konvenciami, konštruovanými pre pohodlné klasifikačné deskripcie.

¹ Prítom predmety, „veci, z ktorých jedna je od druhej odlišná rodom, sú väčšmi od seba vzdialené než veci odlišné druhom“. (2, s. 411)

Treba pripomenúť, že sama Aristotelova tabuľka desiatich kategórií sa v rozdielnych autorových prácach svojím rozsahom mení. Taktiež musíme konštatovať, že Aristoteles odhaľoval kategórie pomocou analýzy gramatických kategórií či gramatických vzťahov, v ktorých logické kategórie sú zahrnuté v skrytej forme. Aristoteles však narážal nielen na vzťah jazyka a myslenia, ale aj na to, že logika myslenia je odrazom logiky vecí. Sám hovoril, že keďže „nie je možné viesť rozhovor narábaním so samými vecami, ktoré sú predmetom diskusie a miesto nich musíme používať slová ako znaky, domnievame sa, že k tomu, k čomu dochádza u slov, musí dochádzať aj u vecí, ako to platí pri počítaní s počítacími kamienkami“. (3, s. 23—24)

Pravda, z Aristotelových predchodcov najmä Platón rozvíjal isté aspekty učenia o kategóriách. Aristotelova náuka však vyvracia systém Platónových kategórií (prítom zo svetonázorového hľadiska Aristotelova filozofia nie je v celom svojom rozsahu materialistická).

Sám termín kategória vyskytuje sa a používa sa u Aristotela jednak vo veľmi širokom zmysle — pre označenie relatívne všeobecného, no nie najvšeobecnejšieho (v tomto zmysle vystupujú ako kategórie dĺžka, počet, farba atď.), jednak v špeciálnom zmysle — v tomto prípade sa o kategóriách hovorí predovšetkým ako o najvyšších rodoch prísudku. Podľa Aristotelovho učenia totiž poslednými predikátmi vo vete sú kategórie. A nakoľko Aristotelovo učenie o kategóriách práve vychádza z určenia rodov prísudku vo vete, existuje v úzkej súvislosti s gramatikou. Dejinnofilozofické analýzy ukazujú, že zhodu Aristotelových kategórií s časťami reči ako prví zistili a určili stoici. Avšak u tohto autora sa aj modálnosti (náhodnosť, možnosť, nevyhnutnosť, skutočnosť a ich negácie) niekedy označujú pojmom kategória a môžeme dodať, že zasa stoici neskôr v gramatike predikatívnu časť vety označovali výrazom kategória. Pokiaľ ide o samu genézu a diferencovanú aplikáciu autorovho učenia o kategóriách, treba v súlade s A. O. Makoveckým konštatovať, že kategórie sa u Aristotela najprv používajú pre „klasifikáciu rodov prísudku vo vete, ďalej pre klasifikáciu slov mimo vety, potom pre klasifikáciu pojmov a nakoniec pre klasifikáciu rodov samého bytia“. (4, s. 120)

Z týchto všetkých úvah vyplýva, že Aristotelove kategórie majú nielen noetický (epistemologický) a ontologický, ale i gramatický a logický aspekt. Pritom zo samej gramatickej stránky sú kategórie, ako vieme, prvkami vety. Sú to izolované slová, slová vzaté mimo vety, i keď svojím pôvodom sú s ňou spojené. A nakoľko podľa Aristotelovho učenia veta (súd) vyjadruje väzby a súvislosti samej skutočnosti, kategórie sú určenosťami samého bytia (ontologický aspekt). Pritom všetky rôzne stránky bytia teoreticky vystihované aristotelovskými kategóriami objektívne jestvujú ako aspekty, určenosti individuálnych vecí a pri teoretickej deskripcii, ako sme už spomenuli, podliehajú pod niektorú z desiatich kategórií.

Celkove k tejto stránke Aristotelovej filozofie treba povedať, že v autorovom chápaní vnútorného charakteru kategoriálneho poznania sa ešte málo uplatňovala logicko-noetická analýza samých kategórií ako v poznaní určitých a relatívne samostatných foriem myslenia, i keď autor svojím klasifikačným myslením rozpracoval moment všeobecnosti kategórií. No klasifikačným porovnávacím všeobecnom sa nevyčerpáva poznanie reality. Preto toto všeobecné, ako to vyjadril J. Cíger, je voči individuálnym konkrétnym predmetom spoločné iba distributívne, teda nie ako vedecký zákon, ktorý vidí v univerze

práve súvislý systém. A tak klasifikačný pojem „bytia“ „tvorí iba terminologicko-abstraktnú jednotu, ktorá objektívne odpovedá vzťahom zhody, *podobnosti* a ktorá by svojou prázdnotou značila zánik bytia, keby bola akoby premetnutá mimo nás ako objektívna jednotu“. (5, s. 257)

V kontexte s Aristotelom si teda musíme uvedomiť, že autorove kategórie sa ako teoretické určenia nechápali v súvislostiach. Aj početne boli chudobné. V noetickej, epistemologickej oblasti boli vlastne výsledkom syntézy vo vtedajšej dobe vo vedeckom myslení pôsobiacich kategórií, a tak boli adekvátne jednoduchému vedeckému poznaniu. Vystihovali iba vonkajšie aspekty zmyslovo vnímanej skutočnosti. Eo ipso sa aristotelovsky chápané kategórie nedajú ani zjednotiť. (Totiž medzi nimi ako najvyššími nedefinovateľnými rodmi panuje izolovanosť). Z toho vyplýva, že nekonečne diferencovaný materiálny svet je aristotelovskými kategóriami nevyjadriteľný.²

Inak ako Aristoteles interpretovali kategórie v ďalšom období stoici, ktorí učili, že slová a vety sú znaky a pojmy, súdy a úsudky sú to, čo sa týmito znakmi označuje. Z Aristotelových kategórií používali stoici štyri (substanciu, kvalitu, stav a vzťah). Avšak stoici na rozdiel od Aristotela nebudovali svoje učenie o kategóriách na princípe koordinácie, ale na princípe subordinácie. Pritom podľa stoikov, ktorí boli nominalistami, všeobecne existuje len v ľudskom rozume ako čisto subjektívna myšlienka, čím v chápaní danej otázky vystupovali proti Platónovi a Aristotelovi, ktorí uznávali reálnu existenciu všeobecného. Pravda, keďže stoici považovali všeobecné (rodové) pojmy za čisto subjektívne určenia, ktorým v objektívnej skutočnosti nič neodpovedá, v tomto duchu skúmali aj kategórie. Takto u stoikov ani kategórie nie sú najvyššími rodmi samého súcna (bytia), ale iba rôznymi spôsobmi a formami myslenia, uvažovania, a teda nášho vyjadrovania a dorozumievania. A podľa tejto predstavy stoici inklinujú k noetickému chápaniu kategórií, čo nakoniec súvisí s ich racionalistickým chápaním všeobecného, hoci uznávali objektívnu existenciu vecí a samy pocity za jediný zdroj poznania. Stoici boli teda materialisti, ale v chápaní všeobecných pojmov boli nominalisti. No ich nominalizmus sa odlišuje od radikálneho nominalizmu epikurejcov, ktorí pojmy stotožňovali so zvukmi, slovami.

Prírodzene v ďalšom vývoji vedeckého myslenia k riešeniu niektorých aspektov kategórií okrem viacerých antických podnetov značne prispela aj tzv. portroyalská logika v 17. storočí (La logique, ou l'art de penser, r. 1662), ktorá redukovala všetky objekty ľudského myslenia na tri najvyššie kategórie — substanciu, modus a modifikáciu. A z tohto hľadiska kritizovala aj aristotelovské učenie o desiatich kategóriách. Vytýkala mu ľubovoľnosť, zbytočnosť, ako aj to, že ho nemožno použiť pri tvorení súdov. Ešte musíme pripomenúť, že autori portroyalskej logiky (A. Arnauld a P. Nicole) aristotelovskú tabuľku kategórií dávali do protikladu Descartovým predstavám, podľa ktorých vo všetkých objektoch univerza treba vidieť sedem základných rodov. Takto v zhode s Descartovou koncepciou možno podať informáciu o svete výskumom týchto siedmich objektov: 1. ducha alebo mysliacej substancie, 2.

² Aristotelovskou metódou sa skúmali vlastnosti vecí za účelom zaradenia vecí do tried. Triedením už raz zjednotených množín predmetov — na základe zasa inej kvality — získavali sa nové triedy. Takto sa postupovalo dotiaľ, kým sa neodhalila kvalita (vlastnosť), ktorá jednotila všetky ostatné triedy. A takáto trieda bola potom najvyšším rodom danej (napr. zoologickej) oblasti.

telesu alebo rozpriestranenej substancie, 3. veľkosti, 4. vzájomného rozmiestnenia hmotných častíc, 5. tvaru telies, 6. ich pohybu a 7. ich kludu. Z hľadiska samého chápania kategórií k týmto predstavám portroyalskej logiky možno povedať, že táto logika eviduje ontologické chápanie kategórií, ale pozná aj jeho gnozeologický rozmer.

Je pochopiteľné, že niektoré z prvkov a nedostatkov aristotelovského, ako aj iných chápaní kategórií sa odstraňovali v ďalšom vývoji filozofického myslenia. Z nemeckých filozofov Kant vystúpil s otázkou, že pre myslenie umu (Verstand) sú nevyhnutne potrebné určité základné a východiskové pojmy, ktoré systematizujú a klasifikujú poznávaný materiál. Za takéto pojmy, ktoré sú všeobecnými formami (schémami) činnosti intelektu, považoval autor kategórie, ktorých úlohou je logicky systematizovať naše bezprostredné názory. No Kant poznávacie schopnosti človeka de facto neskúmal v kontexte s ich praktickým použitím, s genézou samého poznania. Sám v súvislosti s rozdielom čistého a empirického poznania konštatoval, že hoci „celé naše poznanie začína skúsenosťou, napriek tomu nepochádza celé zo skúsenosti“. (6, s. 27) A vychádzajúc z takýchto predstáv a absolutizujúc ich, autor nesprávne vyhlásil, že kategórie vedeckého myslenia sú všeobecné a nevyhnutné preto, že sú apriórnymi formami myšlienkovkej aktivity ľudského umu, ktorý je zdrojom apriórneho vedenia.

Takto podľa Kanta kategórie nevznikajú ako dôsledok zovšeobecnenia skúsenosti, ale sú čistými apriórnymi formami nášho myslenia. Samu Kantovu predstavu o myslení však kritizoval už Hegel, ktorý správne hovoril, že myslenie nemožno skúmať ako holú (čistú) formu, oproti ktorej stojí nejaký jemu (mysleniu) vonkajší obsah, ako protiklad subjektívneho a objektívneho. Veď forma myslenia je objektívna práve tak ako jeho obsah. Podľa Hegla totiž predstava o myslení ako o holej (čistej) forme, ktorá existuje sama o sebe, a to pred obsahom a bez neho, nevyhnutne vedie k dualizmu myslenia a bytia, k subjektivizácii myslenia. Preto Hegel hovoril, že obsah myslenia — uvažovaný práve v tomto kontexte — nenachádza sa mimo myslenia, ale iba v ňom samom. Mimo myslenia sa nachádzajú len predmety (objektívne zdroje) nášho vnímania a predstáv, teda zdroje nášho skúsenostného obsahu myslenia. V samom procese poznania potom myslenie prepracúva preň externý materiál zmyslovej skúsenosti na svoj vlastný obsah a pohyb tohto obsahu je už pohybom samého myslenia (t. j. pohybom jeho pojmov a kategórií). (7, s. 287)

Pravdaže, kantovsky chápané kategórie nemôžu byť odvodené zo skúsenosti, pretože ona sama je možná iba vďaka nim.³ Podľa Kanta totiž práve kategórie sú tie univerzálne formy „aktivity“ intelektu, ktoré umožňujú súvislú skúsenosť, ktoré umožňujú vystihnúť rozptýlené vnemy percipienta v podobe poznatkov. Pretože „skúsenosť“, ako vraví Kant, „je poznanie súvislými vnemami, kategórie sú podmienkami možnosti skúsenosti a platia a priori tiež o všetkých predmetoch skúsenosti“. (6, s. 112—113) Pochopiteľne, kantovské kategórie sa netvorí či neformujú odrazom reality, ale sú apriórnymi podmienkami možnej skúsenosti, eo ipso ak uvažujeme kantovsky, sú aj podmienkami možnej existencie prírody. Z tejto tézy však podľa marxizmu vyplýva, že kantovské kategórie sa nevzťahujú na realitu a že kategóriami re-

³ Podľa Kanta „bude sa objektívna platnosť kategórií ako apriórnych pojmov zakladať na tom, že len prostredníctvom nich je možná skúsenosť (pokiaľ ide o formy myslenia)“. (6, s. 93)

produkována objektívna skutočnosť neexistuje nezávisle od poznávacieho subjektu, ale že sa konštruuje poznávacími schopnosťami človeka. Je zrejme, že k takémuto záveru dospel Kant predovšetkým v dôsledku spomenutého odťhania zmyslového od racionálneho. Autor sa k tomuto problému vyjadril vtedy, keď vyhlásil, že zmyslové poznanie (pocit, vnem) nás informuje len o jednotlivých objektoch a ich špecifickosti, kým kategórie ako všeobecné pojmy, čisté logické formy sa vzťahujú na celú zmyslovú realitu; avšak predovšetkým vtedy, keď z tejto disproporcie odvodil, že kategórie ako logické inštrumenty myslenia nemajú svoj základ v zmyslovom poznaní. Treba povedať, že Kant pri konštruovaní tohto svojho záveru nebral do úvahy, že všeobecné existuje len v jednotlivom (jedinečnom) a zvláštnom, a nie izolovane od neho. Pravda, Kant vyzdvihol práve opak, pretože podľa neho každé zovšeobecnenie spočíva na apriórnych kategóriách umu, na ich aplikácií na materiál zmyslového vnímania, kým samo apriórne vedenie uňho nevychádza z pocitov.⁴ Takto subjektívny idealista a agnostik Kant neriešil problém kategórií materialisticky a hovoril o nich len v noetickom zmysle. Preto jeho kategórie nemožno chápať ako abstraktné určenia samých reálnych vecí, existujúcich nezávisle od percipujúceho subjektu.⁵

Hegel inak pristupoval k problematike kategoriálneho poznania ako Kant a hovoril o kategóriách v ontologickom a gnozeologickom zmysle, s čím sme sa na inej úrovni teoretického myslenia a v inej konkrétnej podobe stretli predovšetkým u Aristotela. Sám vravel, že hoci kategórie „prislúchajú mysleniu ako takému, z toho ešte vôbec nevyplýva, že by preto boli len čímsi našim a nie aj určeniami predmetov samých“. (11, s. 64)⁶ Objektívny idealista Hegel však chápal kategórie ako ontologizované (hypostazované) formy myšlienok, ktoré vyjadrujú protirečivý a komplikovaný dialektický vývojový proces, ktorého obsahom sú vzájomné prechody a premeny absolútnej idey. Preto hovoril o kategóriách, ktoré majú význam „len ako určité vývojové stupne idey...“ (11, s. 174)

Podľa Hegla tieto formy myslenia (kategórie) sa prejavujú a fungujú v ľudskom jazyku, a tak sú človeku známe odvtedy, odkedy ovláda jazyk. Jazyk podáva o nich aj prvú informáciu. Hegel celkom správne postrehol, že „všetko, čo človek premieňa na jazyk a vyjadruje v jazyku, obsahuje, či už

⁴ Kant hovorí o dvojakých pojmoch „úplne rôzneho druhu, ktoré sa však zhodujú v tom, že každý sa svojím spôsobom úplne a priori vzťahuje na predmety, sú to pojmy priestoru a času ako formy názoru a kategórie ako pojmy rozumu. Pokúšať sa pri nich o empirickú dedukciu by bolo zbytočné; pretože odlišovací znak ich charakteru spočíva vtom, že sa vzťahujú na predmety bez toho, aby sa k ich predstave vzalo niečo zo skutočnosti“. (6, s. 90)

⁵ V súvislosti s Kantom si podľa G. G. Šljachina musíme uvedomiť, že v jeho učení o matematike sa po prvý raz vyjadrilo chápanie poznania nie ako pasívneho, ale ako aktívneho procesu, ktorým prenikáme do podstaty vecí. A tak vraj Marxove slová o tom, že činná stránka (subjektívne, aktívna stránka ľudského vedomia) v protiklade k materializmu sa rozvíjala abstraktné idealizmom (8, s. 213) v kontexte s noetikou predmarxovského materializmu „v prvom rade treba vzťahovať ku Kantovi“. (9, s. 132) Aj Lenin v súvislosti s poznaním hovoril: „Ľudské vedomie nielen odráža objektívny svet, ale ho aj tvorí.“ (10, s. 178)

⁶ Podľa marxizmu objektívnosť vedenia nepredpokladá, že ono vzniká izolovane od poznávacej činnosti človeka. Ale celý ideálny obsah vedenia sa tu považuje za odraz bytia a výsledok poznávacej aktivity subjektu. Preto každý „vedecký pojem je i konštrukciou myšlienky i odrazom bytia“. (12, s. 46) Teda samo ideálne „nie je nič iné ako materiálne presadené do ľudskej hlavy a v nej pretvorené“. (13, s. 30)

v skrytej, zamotanej alebo rozpracovanejšej forme niektorých kategórií“ (14, s. 67; 7, s. 292), pretože v ľudskom jazyku sa objektivizujú nielen človekom objavené poznatky, ale aj ich logická štruktúra. Aj pojem vzniká na báze slov a nemôže existovať mimo nich. Napriek tomu však pojem nie je totožný so slovom. Možno dodať, že slovo, ktoré označuje presne vymedzený pojem danej vednej a technickej oblasti, nazýva sa termínom.

Pravdaže, Hegel svojou idealistickou dialektikou rozvinul mnohé prvky materialistickej dialektiky. Engels hovoril, že veľká zásluha Heglovho systému „tkvie v tom, že po prvý raz podáva celý prírodný, historický a duchovný svet ako proces, t. j. ako niečo, čo sa stále pohybuje, premieňa, pretvára a vyvíja“, ako aj to, že jeho sústava sa „pokúsila dokázať vnútornú súvislosť v tomto pohybe a vývine“. (15, s. 112) V kontexte s analýzou kategoriálneho poznania treba predovšetkým spomenúť, že Hegel hľadal také formy myslenia, ktoré by boli vnútorne spojené s obsahom (premenami, prechodmi absolútnej idey), t. j. rozvíjal otázku o konkrétnosti pojmov. A heglovské konkrétne pojmy si zabezpečujú konkrétnosť práve svojím nerozlučným spojením s obsahom, teda stávajú sa konkrétnymi vďaka stelesnenej v nich jednote všeobecného, zvláštneho a jednotlivého (jedinečného). Veď pojem vystihuje individuálne, jedinečné a zvláštne tým, že všestranne a hlboko odráža zákonitosť jeho reálneho vývoja, i keď do pojmu nemožno zahrnúť všetky jedinečné a zvláštne znaky objektu, pretože v takom prípade by pojem pri fixovaní podstatnej vlastnosti objektu ostal len na úrovni zmyslového poznania. Podľa samého Hegla „všeobecné je čímisi so sebou identickým *výslovne v tom zmysle*, že zároveň obsahuje zvláštne a jednotlivé. Zvláštne je ďalej niečím rozdielnym, čiže je určenosťou, no v tom zmysle, že je v sebe všeobecné a jestvuje ako čosi jednotlivé. Taktiež jednotlivé má ten význam, že je *subjektom*, základom, ktorý obsahuje rod a druh a sám je substancijný.“ (11, s. 221)

Jedinečné, zvláštne a všeobecné, ako vieme, sú kategórie filozofie (logiky), ktoré odrážajú reálne vzťahy a väzby predmetov (napr. konkrétny strom) existujúcich v objektívnej skutočnosti, skupín rovnorodých objektov patriacich do danej triedy objektov (smrekov patriacich do triedy ihličnatých stromov) a tried rovnorodých predmetov s rovnakými podstatnými komponentmi (všetky stromy). Pochopiteľne, takto chápané kategórie jednotlivé, zvláštne a všeobecné (ako ukázal Hegel) sú navzájom spojené, prejavujú sa jedna v druhej a prechádzajú do seba. Tak všeobecné a zvláštne sa vždy prejavuje v jednotlivom, individuálnom a toto zasa existuje vo zvláštnom a všeobecnom. Dané, konkrétne jednotlivé je v relácii s iným jednotlivým, príp. viacerými jednotlivými jednak bezprostredne (t. j. s individuálnymi ako ešte totálnymi individuálnymi), jednak prostredníctvom zvláštneho a všeobecného, v ktorých sú už abstrahované časti reality. No aj dané zvláštne a všeobecné je takýmto jemu adekvátnym spôsobom v materialite vo vzťahu s iným zvláštnym a všeobecným, príp. s inými zvláštnymi a všeobecnými.

Treba zdôrazniť, že u Hegla konjunkciou či kopuláciou všeobecného, zvláštneho a jednotlivého nasycujú sa autorove pojmy celým diferencovaným bohatstvom konkrétneho. (16, s. 139; 17, s. 49) Sám Hegel vravel o konkrétnom ako o niečom, čo obsahuje rôzne určenia, ale hovoril aj o prechode jedného určenia do druhého a o potrebe spojenia určení obsiahnutých v konkrétnom. (18, s. 63) Prírodzene, pod konkrétnym sa v marxistickej filozofii chápe materiálny predmet v celej jeho diferencovanosti znakov, vlastností, väzieb a

vzťahov. Konkrétnym je teda množstvo reálnych predmetov, nachodiacich sa v koreláciách a interakciách. No konkrétnym či konkrétnom v pojmovej oblasti je zasa súhrn abstraktných určení, vystihujúcich a reprodukujuúcich jednotu interných nevyhnutných stránok a väzieb, t. j. podstatu skúmaného objektu. V tomto pohybe myslenia sa teda postupuje k stále hlbšiemu poznaniu východiskového konkrétneho (zmyslovo-konkrétneho). Aj podľa Marxa „myslenie osvojuje si konkrétne, rekonštruuje ho ako duchovne konkrétne“. (19, s. 727) A tak poznávajúci subjekt po preskúmaní konkrétneho (zmyslovo-konkrétneho) tvorí abstraktné, od ktorého potom prechádza ku konkrétnemu, samozrejme, obohatenému poznaniu abstraktného.

Konkrétne v myslení je takto obsah príslušných meritórnych pojmových a teoretických určení, odrážajúcich danú objektívnu skutočnosť. Takéto konkrétne je reflexiou formy a štruktúry našich myšlienok, v ktorých sa zafixovali najvšeobecnejšie relácie materiálnych vecí. Pritom konkrétne, ktoré ako cieľ nášho poznania vo vede sa snaží odhaliť a spoznať marxistická noetika, určuje sám charakter celej zložitej cesty vedeckého myslenia, ktoré (myslenie) sa realizuje prostredníctvom abstrakcie. A tak abstraktno, ktorým prenikáme k zákonitostiam bytia, môžeme vymedziť ako to, čím každé poznanie nevyhnutne prechádza a konkrétne ako to, k čomu poznanie v konečnom dôsledku speje. (12, s. 101)

Prírodzene, aj samu spomenutú heglovskú pružnosť a relatívnosť pojmov podmieňuje to, že tieto teoretické určenia odrážajú práve protirečivo sa vyvíjajúce konkrétne. Veď podľa Hegla „charakter bytia konečných vecí ako takého je ten, že obsahuje zárodok zániku ako ich bytie v sebe: hodina ich zrodu je hodinou ich smrti“. (20, s. 117) Avšak na rozdiel od abstraktno-všeobecného charakteru aristotelovských pojmov všeobecno heglovských pojmov *predchádza* konkrétnemu. (Pri abstraktno-všeobecnom ide podľa Hegla o totožnosť viacerých objektov fixovaných v slovách, t. j. o výsledok jednoduchej zhody.) Pri heglavskej všeobecnosti ide o konkrétnu všeobecnosť pojmu, ktorú konštituuje protirečivý vývoj rôznych stupňov absolútnej idey. (Samo konkrétne-všeobecné chápe Hegel ako vnútornú podstatu, zákon existencie a transformácie objektov.) Takto u Hegla konkrétna všeobecnosť pojmu je internou kvalitou samého pojmu, kým prirodzene v systéme marxistickej gnozeológie získavame pojem dialekticky všeobecné odrazom určitých (zhodných, opakujúcich sa) podstatných aspektov protirečivo sa meniacej reality, t. j. odrazom objektívnej jednoty vecí vo svete. Takáto všeobecnosť teda vzniká dialektickým zjednotením niektorých stránok samej reality a nie je imanentným komponentom idealisticky skonštruovanej absolútnej idey.

Pravdaže, Heglovo učenie o konkrétno-všeobecnom charaktere pojmov, príp. kategórií (totiž autor nediferencoval rozdielnu kvalitu všeobecného v týchto odlišných teoretických určeníach, ale aj nie vždy ich vymedzoval ako relatívne samostatné formy myslenia) vedie — pri jeho materialistickej interpretácii — v procese odrazu reality k objavovaniu takých foriem myslenia, ktoré reflektujú *všestrannú väzbu* a *vzájomnú podmienenosť* reálnych objektov, vlastností, vzťahov a procesov. Preto si ho z materialistického hľadiska hlbšie všimneme.

Predovšetkým musíme v súlade s A. M. Plotnikovom a A. F. Nazarenkom konštatovať, že z čisto noeticko-logického hľadiska, z hľadiska *typu, charakteru* a *rozsahu* všeobecnosti vedecké pojmy (teda nie kategórie) — ktorých

jadrom sú súdy o najvšeobecnejších a súčasne najpodstatnejších znakoch objektu a triedy objektov — odrážajú a v našom myslení fixujú len všeobecnosť totožných (rovnakých pre rôzne vnemy, príp. materiálne predmety, vlastnosti, procesy a vzťahy, ktorými operujeme v procese abstrakcie) znakov konkrétnych objektov, ich tried a ich rôznych aspektov, teda že táto všeobecnosť sa derivuje z takých javov, ktoré z hľadiska celkového charakteru a rozsahu aktuálne teoreticky uchopovanej (zobrazovanej) reality neposkytujú jej najvšeobecnejšie poznanie. Pochopiteľne preto, že takáto všeobecnosť de facto nevystihuje samu vzájomnú preniknuteľnosť, vzájomný prechod rôznych predmetov, príp. tried reálnych objektov, t. j. vecí, ktoré v samej skutočnosti sú interne hlboko spojené. A tak z tohto hľadiska sa na pojmovej úrovni buduje model univerza a jeho relácií vlastne akýmsi „zoradením“ či „poukladaním“ vedľa seba tých jednotlivých pojmových určení, ktoré reflektujú len konkrétne reálne predmety a ich triedy. A v tomto zmysle pojmy — v ktorých zovšeobecnením predovšetkým hlbinných aspektov reality sa vyčleňujú spoločné znaky určitých častí objektívneho sveta vecí, pričom sa abstrahuje od odlišných stránok vecí (aby sa preniklo do podstaty javov) — vystupujú ako navzájom oddelené teoretické určenia. Preto pri takejto izolovanosti pojmových abstrakcií ide z hľadiska adekvátnosti teoretického vystihnutia globálnych zákonitostí univerza nie o jeho najhlbšiu formu. Takto pojmové všeobecno odráža v objektoch určitú rovinu podstatného, zhodného a stáleho,⁷ ale nepoznáva už ich hlbšie roviny, pretože neskúma aj iné (ďalšie) aspekty štruktúrovanej skutočnosti. Teda pri pojmovom zobrazovaní reality sa dosahuje len čiastkové, fragmentárne poznanie sveta, t. j. poznanie, v ktorom sú hláty. Samozrejme najmä preto, že v kontexte s pojmovým poznaním ako nižším teoretickým poznaním ešte sa jednak neobjasňuje, v akých vzájomných vzťahoch a determináciách sa nachodia jednotlivé abstraktné meritérne totožnosti, ktoré sa fixujú formou pojmov, ale nedostatočne sa hovorí aj o tom, aká je ich genéza, akú plnia funkciu a akú majú úlohu v tom či onom reálnom celku a jave. A v dialektickom, všestrannom procese poznania skutočnosti treba odhaliť tieto väzby práve tak, ako treba spoznať momenty, ktoré súvisia s vlastným formovaním pojmov. Inak z dialektickomaterialistického hľadiska by sme jazykový (pojmový) obraz sveta (sám pojem je nerozlučne spojený s materiálnou jazykovou formou či obalom a slovo je nositeľom pojmu) nedali do súladu s objektívnou realitou, ktorá je dialekticky sa vyvíjajúcim a organicky všestranne spojeným celkom. No túto zložitú úlohu v procese reflexie a rekonštrukcie dialektiky totality už neplnia pojmy, ale ju najadekvátnejšie plnia a realizujú vedecké kategórie. (17, s. 51) Pretože práve ony ako vyššie (najvyššie) formy teoretického odrazu skutočnosti sú formami (schémami) myslenia, ktorých pomocou poznávací subjekt naozaj všestranne a totálne odráža a rekonštruuje samu vzájomnú súvislosť a podmienenosť reálnych javov. Pri tom ak sa pýtame či ak skúmame, akým spôsobom možno v myslení konkrétne vyjadriť túto v univerze existujúcu všeobecnú a všesmernú väzbu a determinovanosť javov, už od Hegla sa traduje, že tento moment možno realizovať

⁷ Na istom (ale nedialektickom) type abstrakcie budoval svoj pojem hmoty aj Condillac. [21, s. 224] Tiež si treba uvedomiť, že každá abstrakcia zjednodušuje a ochudobňuje diferencovanú skutočnosť, no táto „strata“ konkrétnosti vecí je z hľadiska prebivanja sa do podstaty reality nevyhnutná. Na druhej strane, pravda, s abstrakciou spojená totožnosť obsahuje i rozdiel.

jednotou protikladných určení, ktoré (protikladné určenia) sa v našom myslení vyjadrujú adekvátnymi pojmovými určeníami. A je pochopiteľné, priznávajú to aj sovietski autori, že tento fakt pojmovej oblasti najlepšie vystihujú a demonštrujú zasa predovšetkým univerzálne kategoriálne teoretické pojmové určenia (kvantita—kvalita, obsah—forma, náhoda—nevyhnutnosť, jav—podstata, atď.). Tak daná kategória so svojim protipólom (napr. príčina—účinnok) odráža presne vymedzený (všeobecný) typ väzieb, patriacich všetkým formám pohybujucej sa hmoty. A podobne aj iné polárne dvojice kategórií. Treba pripomenúť, že kategórie spolu s totožnosťou v realite zahŕňujú i moment jej *rozdielu* a (ako pojmy vôbec) okrem pozitívneho vo svojej existencii a vývoji nevyhnutne počítajú i so svojim „iným“ — so záporným, t. j. so svojou negáciou. Totiž práve tým, že hlavne kategória je zákonite imanentne zaťažená, či existuje so svojim protikladom (protipólom, s „druhou stránkou seba“), je takou formou myslenia, ktorá je schopná najadekvátnejšie odraziť dialekticky chápané metamorfózy a vývin, ktorých zdrojom je práve protirečenie. Môžeme teda povedať, že kategória je ako teoretická štruktúra konkrétna preto, že (ako jednota všeobecného, zvláštného a jedinečného) skutočne obsahuje celé diferencované bohatstvo vnútorne protirečivého procesu vývoja samého reálneho, konkrétneho, t. j. teoreticky explikuje samy v realite existujúce konkrétne druhy rôznorodých relácií tejto objektívnej reality. Samozrejme, filozofické kategórie predovšetkým odrážajú všeobecné (najvšeobecnejšie) protirečivé zákonité väzby a vzťahy celej pohybujucej sa hmoty, t. j. také protirečivé jednoty a súvislosti, ktoré tvoria bázu korelácie, vzájomného prenikania (penetrácie) a vzájomného prechodu v reálnom dianí. Prítom, materialistická dialektika si uvedomuje rozdielnosť kvality všeobecného v pojmoch a kategóriách, ale aj jeho rozsah. Preto tvrdí, že ak v pojme, čo treba znova pripomenúť, odráža sa a fixuje len totožná *abstraktná* všeobecnosť *znakov* predmetu (alebo triedy predmetov a ich aspektov) osobitným spôsobom subordinovaných do jedného pojmu, v kategóriách ako najabstraktnejších pojmových určeníach sa reflektuje a fixuje *konkrétne* všeobecnosť relácií a väzieb *rôznych* foriem pohybujucej sa hmoty. Pravda, aj dialektickomaterialistické pojmy, ak ide o porovnanie tohto druhu, okrem podstatných znakov predmetu odrážajú (berú do úvahy) aj meritórne znaky materiálnych väzieb a vzťahov, no pri kategoriálnom odraze má toto zobrazenie všestranný a všeobecný charakter, pretože sa v ňom kladie (či je už v ňom obsiahnutý) dôraz na vzájomné prechody teoretických určení. Veď kategória je univerzálny pojem, teda pojem s osobitným typom zafixovaného v ňom všeobecného. Preto v kategórii sa toto všeobecno už natoľko rozširuje, že sa prestáva pripisovať iba nejakému jednému úzko zameranému pojmu, ale zjednocuje všetky pojmy, ktoré sa grupujú okolo danej kategórie. Tento pohľad je kvalitatívne iný preto, že pojmy konkrétnych foriem pohybu hmoty sú schopné vystihovať len časti príslušnej univerzálnej kategoriálnej väzby.

Hegel, z ktorého podnetných úvah (rozvinutých vo *Vede o logike*) tu vychádzame a ktoré sa v súčasnej filozofickej literatúre domýšľajú, teda hlboko a adekvátne narazil na problém postupného prechodu od jednej kategórie ku druhej, na otázku ich vzájomného prechodu. Túto dialektiku siete kategórií, tento pohyb kategórií od abstraktného ku konkrétnemu hľadal v ich nestálosti, pružnosti, vo vnútornej protirečivosti (samopohybe), v internej a vzájomnej spojitosti. (22, s. 176) Takto Hegel vytýčil pred logiku úlohu vyzbrojiť

vedecké poznanie vedomosťami o zákonitostiach vystihovania objektívnej pravdy, a to práve prostredníctvom kategórií. Veď úlohou logiky je podľa neho ukázať, nakoľko sú kategórie schopné vystihovať pravdu. (7, s. 294)

Ešte treba pripomenúť, že v Heglovom novom prístupe a iniciatíve k výskumu kategórií, ako ukázal E. V. Il'jenkov, je podstatné predovšetkým to, že Hegel na rozdiel od svojich nemeckých predchodcov (aj Kanta) považoval za určenia vecí iba tie teoretické štruktúry, ktoré vypracovala veda, činné myslenie. Pritom z hľadiska heglovskej identity myšlienky a predmetu tieto určenia sú „len v konkrétnom materiáli realizované formy myslenia, myšlienkové určenia, stelesnené v predmete — vo vedeckom pojme o vonkajšej veci“. (16, s. 155)⁸ Sám Hegel to vyjadril takto: „Pozorovanie prírody nachádza pojem realizovaný v neorganicknej prírode, totiž zákony, ktorých momentami sú veci, chovajúce sa zároveň ako abstrakcie...“ (23, s. 215)⁹ A z tohto vidieť, že skôr spomenutý heglovský predmet je vlastne pojem, ktorý sa realizoval v zmyslovo-prírodnom materiáli. Kategórie sú takto všeobecnými formami (schémami) reprodukcie tých materiálnych a duchovných objektov vo vedomí individua, ktoré sa v histórii myslenia postupne objavujú v kolektívnom vedeckom vedomí ľudstva, ako to vyjadril Hegel. Heglovské kategórie prechádzajú takým procesom preto, že ony ako kategórie prejavujú svoje určenia len prostredníctvom historicky sa vyvíjajúceho sveta duchovnej a hmotnej kultúry, teda preto, že heglovský pojmový aparát vedy, techniky a etiky je v samom, produkte realizované, spredmetnené myslenie ľudstva. Je pochopiteľné, že takto odcudzené myslenie môžeme získať (naspäť) v jeho čistej podobe len jeho teoretickým odpredmetnením, t. j. osvojením si jeho dejín ako spôsobov vzniku (konštrukcie) daného historického objektu. Takto Hegel svojou tézou o spredmetňovaní myslenia, o jeho zmyslovo-predmetnej realizácii vo svete reálnych vecí (dnes možno povedať, že myslenie sa spredmetňuje v súlade s našimi zámermi a plánmi) na jednej strane síce filozoficky veľmi „skomplikoval“ náuku o kategóriách, na druhej strane však touto tézou „priamo zaviedol do logiky prax a urobil obrovský krok vpred v chápaní myslenia ako vedy v ňom“ (16, s. 157), pretože prax sa uňho začína chápať ako ekvivalent samého myslenia.

Na záver state treba povedať, že ďalšie rôzne stránky pojmového a kategoriálneho poznania sa postupne rozvíjali pod vplyvom Marxovej a Engelsovej filozofie, ako aj pod vplyvom predovšetkým jeho dialektickomaterialisticky orientovaných žiakov. Tieto otázky sa analyzujú najmä v našej súčasnosti a vyžadujú si osobitnú pozornosť.

⁸ Takto u Hegla aj reálne existujúci subjekt mizne v absolútnej ideí, ktorá z hľadiska adekvátnosti odrazu reality nahrádza objektívnosť.

⁹ Podľa Hegla vec „je sebavedomie, je to teda jednota ja a bytia, totiž kategória“. (23, s. 240)

1. MACHOVEC, D.: Aristotelova filozofie jakožto filozofie výkladových principů. In: *Studia philosophica VI. Otázky Aristotelovy filozofie a jejího dědictví. Acta Universitatis Carolinae — Philosophica et Historica 4.* Praha 1977.
2. ARISTOTELES: *Metafyzika*. In: *Antológia z diel filozofov, zv. II. Od Aristotela po Plotina.* Bratislava 1972.
3. ARISTOTELES: *O sofistických důkazech.* Praha 1978.
4. MAKOVELSKIJ, A. O.: *Istorija logiki.* Moskva 1976.
5. CÍGER, J.: *Základné kategórie dialektiky.* In: *Filozofia, 1978, č. 3.*
6. KANTOVA *Kritika čistého rozmyslu.* Praha 1930.
7. ŠINKARUK, V. I.: *Teorija poznanija, logika i dialektika I.* Kanta. Kijev 1974.
8. MARX, K. — ENGELS, B.: *Vybrané spisy v pěti svazcích, sv. 1.* Praha 1976.
9. ŠLJACHIN, G. G.: *Kantovskaja filosofija matematiki i sovremennost'. In: Voprosy filosofii, 1976, č. 1.*
10. LENIN, V. I.: *Filosofické sešity.* Praha 1953.
11. HEGEL, G. W. F.: *Logika.* Bratislava 1961.
12. RUBINŠTEJN, S. L.: *Bytí a vědomí.* Praha 1961.
13. MARX, K.: *Kapitál I.* Praha 1954.
14. GEGEE: *Sočinenija, t. V.* Moskva 1937.
15. MARX, K. — ENGELS, F.: *Vybrané spisy v dvouh svazcích, zv. II.* Bratislava 1971.
16. ILJENKOV, E. V.: *Dialektická logika.* Bratislava 1977.
17. PLOTNIKOV, A. M. — NAZARENKO, A. F.: *Logiko-gnoseologičeskij analiz poňatij i kategorij.* In: *Vestnik Leningradskogo universiteta, 1976, č. 23.*
18. GEGEE: *Nauka logiki.* In: *Sočinenija, t. V.* Moskva 1937.
19. MARKS, K.: *Iz rukopisnogo nasledstva K. Marksa. Vvedenije [Iz ekonomičeskich rukopisej 1857—1858 godov] ...* In: *Marksa, K. i Engelsa, F.: Sočinenija, t. 12.* Moskva 1958.
20. HEGEL, G. W. F.: *Wissenschaft der Logik I.* Leipzig 1951.
21. CONDILLAC, E. B. de: *Esej o původu lidského poznání.* Praha 1974.
22. ŠINKARUK, V. I.: *Logika, dialektika i teorija poznanija Gegefa.* Kijev 1964.
23. HEGEL, G. W. F.: *Fenomenologie ducha.* Praha 1960.